

O'ZBEK XALQ QO'SHIQLARI TASNIFI.

Eraliyev Zohidjon Muhammadovich

Respublika musiqa va san'at kolleji

“Folklor san'ati” kafedrasi katta o'qituvchisi

zohidjoneraliyev92@gmail.com

Annotatsiya: *O'zbeklar to'y marosimlarini, gap-gashtaklarni, sayillarni, turli bayramlarni o'tkazishda o'ta tashkilotchi va ijodkor xalq sifatida shuhrat topgan. Dam olish, hordiq chiqarishni o'rniga qo'ygan xalq. O'zbek xalqining qadim-qadim zamonlarga borib taqaladigan musiqa merosi, xalq qo'shiqlari, xilma-xil janrlari hamda boy tasviriy vositalari bilan bizning kunlarimizda ham yangramoqda. Qo'shiqlarda xalqqa xos bo'lgan chechanlik, chapanilik, topqirlik, qaytmaslik kabi sifatlar ham aks etadi.*

Tayanch so'zlar: *Qo'shiq, ashula, to'y va motam qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari, marosim qo'shiqlari, allalar, termalar, lirik qo'shiqlar, bolalar folklori qo'shiqlari, o'lan, lapar, xalq og'zaki ijodi.*

Qo'shiq xalq og'zaki ijodining lirik turiga kiruvchi eng ommaviy, keng tarqalgan, faol turi hisoblanadi. Xalq lirikasi janrlari uchun ham folklorga xos yetakchi xususiyatlar: og'zakilik, ommaviylik, an'anaviylik, variantlilik, anonimlik birdek tegishlidir. O'zbek xalq lirikasi namunalari marosimlar tarkibida va mustaqil ijro etiladigan qo'shiqlardan iborat bo'lib, janriy jihatdan: to'y va motam qo'shiqlari, mehnat qo'shiqlari, allalar, termalar, ishqiyy-maishiy – lirik qo'shiqlar, bolalar folkloriga ajraladi.

“Ashula” atamasini qo'shiqning biror cholg'u sozi bilan ijrosini va bevosita qo'shiq ma'nosida ham qo'llaniladi. Musiqashunoslar tili bilan aytilsa, ijro jarayonida avjga ega namunalar ashula, avji yo'qlari esa qo'shiq, deb yuritiladi. Adabiyotshunoslik va folklorshunoslikda lirika atamasi keng qo'lanilib kelinadi. Lirika yunoncha lira deb yuritilgan cholg'u asbobi nomidan olingan bo'lib, kuylanadigan asarlarni bildiradi. Qo'shiq atamasi asosida qo'sh o'zagi turadi. Turkiy xalqlarda «qo'sh» so'zi uch ma'noda: «kuylamoq», «qo'sh qo'shmoq» – yer, haydab, ekin ekmoq va juft ma'nolarini bildiradi. Har uch ma'no ham bir-birini inkor etmaydi. «Qo'sh» mavsum, ya'ni bahor marosimida ilohlarni ulug'lab aytilgan qutlov, alqovdir. (Saxa turklarida shonmonlik qo'shig'i – kuturuu – so'zi kut – ruh, uruu–ulug'lamoq, qutlamoq ma'novlarini anglatadi). Shuning uchun «kuylamoq»ning bevosita hosildorlik kulti bilan aloqadorligi, ekin-tekin payti bu qo'shiqning kuylanishi albatta shart bo'lgan.

Ma'lumki qo'shiqlar asosan to'rtliklardan tashkil topgan. Ikki misraning birikib, juftlik, ya'ni «qo'shiq» hosil qilishi shunchaki tasodif emas. «Eru xotin – qo'sh ho'kiz» degan maqol bor. Qo'sh haydamoqning ko'chma ma'nosi qiz va yigitning qo'shilishi, ya'ni oila qurishi, juftlashish ekanligini ustoz olim Asqar Musaqulov o'z tadqiqotlarida ta'kidlab o'tgan. Xalq qo'shiqlarida bu tasavvurlar o'zining chiroyli ifodasini topgan. Shunday ekan, yuqoridagi maqol bilan qo'shiq kuylayotganda «juft bo'lsin» degan ibora ham aslida qo'shiq va juftlikni muqaddas deb bilish bilan bog'liq qadim tasavvurlarning mahsulidir.

Qo'shiq so'zi «Devonu lug'otit turk»da «koshug'», Yusuf Xos Hojibda «qoshuq», Haydar Xorazmiyda «qo'sh», Mahmud Umar Zamahshariyning «Muqaddimatul-adab» asarida «qo'shiq», Alisher Navoiy asarlarida «qo'shiq», «surud», «ayolg'u», «lahn», «turku», Zahiriddin Muhammad Boburning «Boburnonoma»sida «qo'shiq» shaklida kelganini ko'ramiz. Alisher Navoiy ham, Bobur ham xalq qo'shiqlarini nazarda tutganda «qo'shiq» kalimasini ishlatadi. Qolgan paytlarda «surud» yoxud boshqa bir atamani keltiradi. Turk folklorshunoslari ham O'rta Osiyo xalqlaridagi «qo'shiq» Turkiyadagi «qoshma» va «turku»lar bilan o'xshash ekanligini ta'kidlaydilar.

O'zbek xalq qo'shiqlari bugungi kunga qadar ko'p marotoba o'rganilganligiga qaramay, afsuski, yetarli darajada tasnif etilgan emas.

Folklorshunos olimi Muzayyana Alaviya o'zbek qo'shiqlarini

- 1.Lirik;
- 2.Mehr baytlari;
- 3.Terma;
- 4.Mehnat qo'shiqlari;
5. Mavsum marosim qo'shiqlariga bo'ladi.

F.Karamatov xalq qo'shiqlarini: maishiy, oilaviy-marosim, mehnat, tarixiy va sotsial norozilik qo'shiqlariga bo'lib tahlil etadi.

Qardosh qoraqalpoq mutaxassislari qo'shiqlarni besh turga:

1. Mavsum qo'shiqlari,
2. To'y qo'shiqlari,
3. Motam qo'shiqlari,
4. Cho'pon qo'shiqlari
5. Diniy qo'shiqlarga bo'lishgan.

Qo'shiqlarning tasnifi masalasida xorijlik olimlarning ham fikri turlicha. Ayrimlari qo'shiqlarning ijro etilishi holati va musiqiyiligiga qarab tasnif etilish kerak desa, ayrimlari ijro o'rniga qarab tasniflash lozim deyishadi. Ayrim olimlar qo'shiqning ma'lum bir turi yuzasidan fikr bildirsa, boshqasi boshqa bir tur xususiyatidan kelib chiqib, fikr yuritadilar. Rus folklorshunosi D.M.Balashov xalq qo'shiqlarini

- 1.Mavsum,
- 2) to'y,
- 3) motam marosimi folklori namunasi sifatida o'rgansa,

V.Propp mavsum va oilaviy marosim deb ikki guruhga ajratadi.

Ijro o'rniga qarab tasnif etilganda qo'shiqlar: marosim va nomarosim qo'shiqlariga ajraladi. O'z navbatida marosim qo'shiqlari ham ikki: mavsum marosim va oilaviy-maishiy marosimlar qo'shiqlariga bo'linadi. Mavsumiy marosim qo'shiqlari tematik va funksional xususiyatlariga ko'ra, yilning to'rt mavsumi bilan bog'liq (navro'z, sust xotin, choy momo, obla baraka, yasun-yusun) bilan bog'liq qo'shiqlarni kiritish mumkin.

Marosim qo'shiqlari inson hayotining eng muhim davrlari, burilish nuqtalari: tug'ilish, to'y (balog'at, uylanish), o'lim va ularning tabiatga munosabati o'z aksini topgan bo'lib, maishiy, psixologik hamda estetik funktsiya ham bajarib keladi.

Ayrim mavsumiy marosim qo'shiqlari davrlar o'tishi bilan lirik qo'shiqlarga aylangan holatlar mavjud. «Qoshingni qaro deydilar», «Kichkinajon – kichkina», bolalarning «Boychechak», «Chuchvara qaynaydi», «Oftob chiqdi olamga» qo'shiqlari shular jumlasidandir. Bu qo'shiqlar dastlab faqat mavsum marosimida ijro etilgan. «Qoshingni qora deydilar», «Kichkinajon kichkina», «Boychechak» bevosita Navro'z – ya'ni bahorgi marosim bilan bog'liq.

Oilaviy-maishiy marosim qo'shiqlari safiga to'y, farzandning to'g'ilishi, xatna to'yi va nikoh to'yi, matom-marosimi bilan bog'liq yig'I – yo'qlov, motam yor-yorlari va shomon aytimari bilan bog'liq kinna, badiknikiritish mumkin. Nomarosim qo'shiqlari esa asosan lirik qo'shiqlardan tashkil topgan bo'lib, marosim qo'shiqlaridan farqlanib turadigan jihati ularning biror-bir marosim bilan maxsus bog'lanmaganligi, istalgan paytda, istagan joyda aytilishidir. Bu yo'nalishdagi qo'shiqlar:

1. Mehnat qo'shiqlari.
2. Tarixiy qo'shiqlar.
3. Termalar.
4. Bolalar qo'shiqlari
5. Lirik qo'shiqlar

Mutaxassislar mehnat qo'shiqlarini xalq lirikasining eng qadimiy janrlaridan biri sifatida bilishadi. Mehnat qo'shiqlari ham qachonlardan maxsus marosimlar tarkibida ijro etilgan. Keyinchalik davrlar o'tishi bilan marosim unutilib, faqat qo'shiq matni qolgan. Qadimda qo'sh haydash ham, o'rim ham, oblo baraka ham maxsus marosim sanalgan.

Mehnat qo'shiqlarining o'zi ko'plab

a) dehqonchilik bilan bog'liq qo'shiqlar (qo'sh, oblo baraka, yorg'ichoq qo'shiqlari),
b) chorvachilik bilan bog'liq qo'shiqlar (sog'im qo'shiqlari: hushey-hushey, turey-turey, churey-churey),

v) kasb hunar (charx, bo'zchi, gilam to'quvchilar va hokoza) qo'shiqlaridan tashkil topgani holda, tarixiy qo'shiqlar tarixda bo'lib o'tgan biror bir voqea yoxud shaxs haqida to'qilgan satrlardir. Tarixiy qo'shiqlarning eng go'zal namunasi Mahmud Koshg'ariyning «Devonu lug'atit-turk kitobi»da keltirilgan. Bu kitobdagi to'rtta marsiyani yig'i-yo'qlov namunasi emas, tarixiy-qahramonlik qo'shig'i namunasi sifatida o'rganmoq lozim. O'zbeklardagi «Namoz», «Mardikorlar» kabi qo'shiqlarni ham ushbu turkumga kiritish mumkin.

Termani mutaxassislar ham lirik, ham epik turga kiritishadi. To'g'ri termaning profesonal ijodkor-baxshi tomonidan ijro etilishi, doston kuylash an'anasi bilan chambarchas bog'liqligi uni epik tur deya tadqiq etish imkonini beradi. Biroq unda epik voqelik emas, ijodkorning ma'lum bir holatdagi kechinmalari o'z ifodasini topadi. Ya'ni baxshi terma kuylash orqali o'zini doston aytishga, tinglovchini esa doston tinglashga tayyorlagan. «Kunlarim», «Do'mbiram», «Nima aytay» ana shunday termalar sirasiga kiradi. «Oq olma qizil olma» to'plamida noma'lum shoirdan yozib olingan «Bibi shaylanayotir» termasi shu paytgacha yozib olingan termalarning eng go'zal namunasi.

Bolalar qo'shiqlari atamasini ham keng ma'noda tushinmoq kerak. Birinchi o'rinda kattalar tomonidan bolalarga atab aytiladigan qo'shiqlar: Alla va huyalar. Alla hamma

uchun tushunarli. «Huya» bu O‘zbekistonning janubiy viloyatlarida otalarning bolalarni erkalatish uchun aytgan qo‘shiqlaridir. Alladan farqli tomoni uni faqat erkaklar ijro etadi. Huya aytish an‘anasi bugungi kungacha yaxshi saqlanib kelinayapti. Ikkinchisi esa bolalarning o‘zi tomonidan kuylanalidigan qo‘shiqlar. «Boychechak», «Chittigul», «Oq terakmi ko‘k terak», chorlamalar shular jumlasidandir.

O‘zbek xalq qo‘shiqlarining asosiy qismini lirik qo‘shiqlar tashkil etadi. Bu o‘rinda lirik deganda biz sevgi muhabbat haqidagi ishqiy-maishiy qo‘shiqlarni nazarda tutamiz.

Lirik qo‘shiqlar ham

1. Aytishuv yo‘nalishidagi (O‘lan va lapar) aytishuv yo‘nalishida bo‘lmagan, turli mavzudagi qo‘shiqlarga ajratib tasniflash mumkin.

O‘lan ham, lapar ham qadimda to‘y kuni, qiz uzatish marosimida aytilgan.

. Qiz va yigitlar tarafma, taraf bo‘lib shodu-xurramligini, baxtiyorligi yoxud afsus nodamatini, xullas kechinmalarini qo‘shiq orqali ifoda etishgan. Har ikkalasi ham aytishuvga, ya‘ni qiz va yigitning so‘z musoboqasiga asoslanadi. Faqat laparlarda voqebandlik kuzatilsa, o‘lanlarda bu holat kuzatilmaydi. Bugungi kunda o‘lan ham, lapar ham istalgan sharoitda, istalgan joyda ijro etilishi mumkin. O‘lanlar asosan chorvachilik bilan shug‘ullangan, kuchmanchi hayot kechirgan urug‘lar orasida uchrasa, laparlar esa ko‘proq o‘troqlashgan hayot tarziga mosligi ko‘zga tashlanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. B.Sarimsoqov “Marosim folklori” /O‘zbek xalq poetik ijodi T.. – O‘qituvchi 1990 B;
2. O.Madayev “O‘zbek xalq og‘zaki ijodi” /Toshkent “Mumtoz so‘z” – 2010;
3. M.Jo‘rayev “Navro‘z bayrami” /T.. Fan – 2009;
4. S.Yo‘ldosheva “Xalq urf-odatlarini va an‘analari” /Toshkent, Ijod dunyosi, 2003-yil